

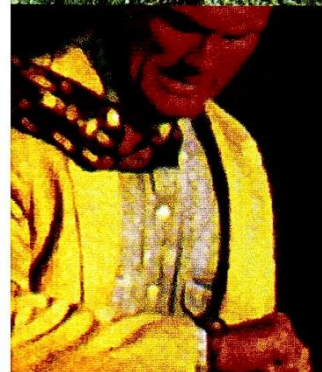
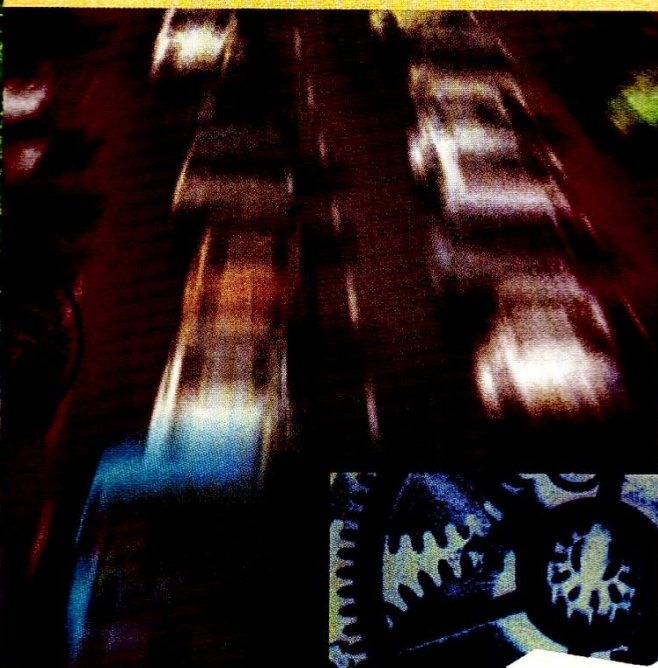
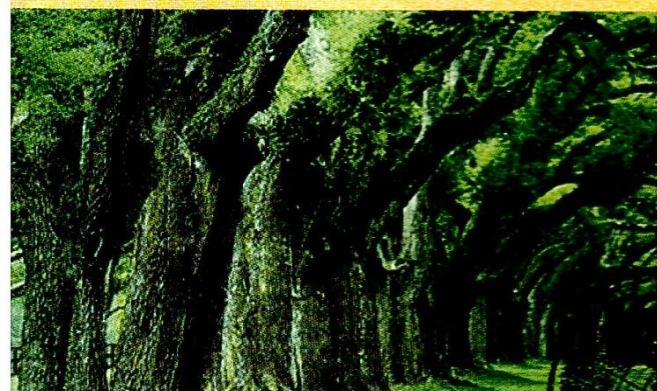

Ministerie van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

DECEMBER 1997

SAMENVATTING

TIJD en *duurzaamheid*

Aan het eind van de achttiende eeuw was het Benjamin Franklin die als eerste de metafoor tijd is geld gebruikte. Men kan geld verdienen door in een bepaalde spanne des tijds arbeid te verrichten. Zo bezien heeft tijd een prijs. In de moderne westerse samenleving is deze metafoor volledig verankerd in de taal. Het is zelfs nauwelijks mogelijk om over tijd te spreken zonder daarvoor economische begrippen te bezigen. We besteden tijd goed of slecht. We verdienen tijd terug, we verspillen tijd en we investeren tijd. We spreken over kostbare tijd en over dure uren.

De economische waarde van de tijd is niet alleen verankerd in de taal, maar ook in ons dagelijkse doen en laten. De moderne burger wil zijn tijd efficiënt benutten en naar eigen believen kunnen indelen. Geld speelt daarbij, althans voor een groeiende groep mensen, een ondergeschikte rol. We besteden onze tijd kapitaalintensief en boeken met geld de noodzakelijke tijd-winst. Solarium, pretpark, zonvakantie en waterbed bieden ons zoveel mogelijk ontspanning in zo weinig mogelijk tijd. Dankzij mobiele telefonie kunnen we verloren uren in trein of auto nuttig maken.

Een kapitaalintensieve tijdbesteding vraagt in negen van de tien gevallen om meer apparaten, meer ruimte, meer grondstoffen en meer energie. Bovendien veroorzaakt het haastige bestaan stress. Het moderne tijdbeeld lijkt dus op gespannen voet te staan met ons streven naar duurzaamheid.

In deze brochure verkennen we de relatie tussen tijd en duurzaamheid. De vraag die rijst, is of bij duurzaamheid een bepaalde vorm van tijdbesteding hoort. Ergo, of de overheid bepaalde vormen van tijdbesteding zou moeten stimuleren danwel ontmoedigen.

DRIE TIJDSCHALEN Wat is tijd? Vaak wordt tijd gelijk gesteld met de stand van de wijzers op de klok. Toch berust de klokkentijd slechts op een afspraak tussen mensen. Andere tijdschalen zijn de ritmes in de natuur en de psychologische beleving van het voortschrijden van de tijd. Opmerkelijk is dat deze tijdschalen zelden samenvallen.

OBJECTIEVE TIJD

Objectieve tijd is de tijd die buiten de mens om gegeven is. Het valt samen met de natuur en laat zich bijvoorbeeld meten aan kosmische veranderingen die met een zekere regelmaat plaatsvinden zoals de stand der planeten, het wisselen der seizoenen, het ritme van dag en nacht en de perioden van de maan. Ook biologische cycli bepalen de objectieve tijd: het bloeien en verwelken van bloemen, jeugd en ouderdom en hormooncycli in ons lichaam. Een derde vorm van objectieve tijd, die we alleen met specialistische instrumenten kunnen waarnemen, is de atomaire tijd en heeft betrekking op de halfwaardetijd van bepaalde atomen en trillingen in kristallen.

SOCIALE TIJD

Sociale tijd manifesteert zich als afspraken tussen mensen met behulp van klokken, horloges en kalenders. In 1884 is afgesproken de aardbol in 24 tijdzones te verdelen, waarbij het observatorium in Greenwich precies de nulde meridiaan aangeeft. Daarmee is de wereldstandaardtijd geboren. Met behulp van draadloze signalen worden lokale tijden exact aan de standaardtijd aangepast. De klok dicteert in veel opzichten onze dagelijkse activiteiten en iedereen ervaart de standaardtijd als een natuurlijk, onveranderlijk fenomeen. Slechts bij het begin en het einde van de zomertijd zijn we ons er even van bewust dat de klokkentijd berust op een afspraak tussen mensen.

SUBJECTIEVE TIJD

Afhankelijk van omstandigheden en leeftijd ervaren mensen het verstrijken van de tijd verschillend. Voor kinderen duren een dag en een jaar dikwijls langer dan voor ouderen. Een half uur wachten op de trein duurt langer dan een half uur rijden in de trein. De psychologische tijdbeleving, ook wel de Eigenzeit genoemd, hangt onder meer af van de intensiteit van onze gewaarwordingen en de emoties en associaties die hiermee worden opgeroepen. Het is een soort chill-factor: wanneer er meer gebeurt, gaat de tijd naar ons gevoel sneller.

WAARAAN BESTEDEN WIJ ONZE TIJD?

Een dag bestaat uit 24 uur en een week uit 168 uur. Hiermee moet ieder mens het doen. Uit onderzoek blijkt waar we die tijd aan besteden.

Type activiteit	1975	1985	1995
Noodzakelijk (slapen, eten, persoonlijke verzorging)	76,3	75,3	75,0
Verplicht (totaal)	40,6	40,8	42,6
- betaald werk	14,8	14,1	17,3
- huishoudelijke en gezinstaken	19,1	19,4	18,9
- onderwijs en ontwikkeling	6,7	7,3	6,4
Vrije tijd	47,9	49,0	47,3
Overig/niet ingedeeld	3,2	2,9	3,1
Totaal	168,0	168,0	168,0

Bron: tijdbestedingsonderzoek SCP, 1996

Grosso modo lijkt er sinds 1975 niet veel te veranderen. We slapen iets korter, we hebben iets meer vrije tijd en we werken iets langer. Onder de oppervlakte van deze cijfers doen zich echter flinke verschuivingen voor. Personen tot vijftig jaar hebben gemiddeld twee tot drie uur minder vrije tijd ter beschikking. Ouderen compenseren dat gemiddelde; zij hebben juist meer vrije tijd gekregen. Verder komt de gemiddelde toename van het aandeel betaald werk vooral voort uit de arbeidsparticipatie van vrouwen. Mannen nemen een deel van de zorgtaken erbij, maar besteden gemiddeld nog steeds evenveel tijd aan betaald werk. Bij mensen van 35 tot 49 jaar is het aantal uren dat besteed wordt aan verplichte activiteiten daardoor toegenomen van 42,6 uur in 1975 tot 48,6 uur in 1995. Dat is een toename met maar liefst zes uur per week.

DE MODERNE HAASTCULTUUR Tussen de zeventiende en de negentiende eeuw veranderde de status van klokken en horloges. Van een zeldzaam en met respect bejegend instrument is het geworden tot een massaproduct dat de levens van talloze mensen tot op de seconde nauwkeurig in zijn greep houdt. Daarmee is ook de beleving van tijd veranderd. In de moderne samenleving moeten objectieve tijd en subjectieve Eigenzeit terrein prijsgeven aan de sociale klokkentijd.

OBJECTIEVE HAAST

Kosmische tijdschalen zoals het ritme van de maanstanden en van dag en nacht, zijn in de moderne haastcultuur niet precies genoeg om te kunnen functioneren als markeerders van de tijd. Anderzijds zijn natuurlijke intervallen en cycli niet snel genoeg. Om aan deze tekortkomingen tegemoet te komen zijn technologische hulpmiddelen ontwikkeld. Temporele precisie ontlene we aan de wereldwijd gestandaardiseerde klokkentijd. Versnelling van de kosmische tijd bereiken we bijvoorbeeld met kunstlicht om de dag te verlengen en centrale verwarming en solarium om langer van zomerse warmte te kunnen genieten. Meer geavanceerde hulpmiddelen om aan natuurlijke cycli te ontsnappen zijn glastuinbouw en biotechnologie om gewassen en dieren sneller te laten groeien.

SOCIALE HAAST

Frits keek op de klok op de schoorsteenmantel. Het was twintig minuten over tien. 'De morgen schiet op,' dacht hij. 'Op andere zondagen zou ik nog in bed liggen, dus er is nog weinig tijd verloren.'

GERARD REVE, 'DE AVONDEN'

Tot kort na de tweede wereldoorlog waren sociale tijdschalen in Nederland vast en voor iedereen duidelijk. Reves roman *De Avonden* laat dat mooi zien. De openingstijden van winkels, banken en scholen waren landelijk uniform geregeld. Men werkte veertig uur per week, op kantoor van negen tot vijf. Zondags was alles gesloten. Die vaste patronen zijn op de helling gezet. In de huidige maatschappelijke ordening lopen de verschillende temporele ordes van individuen, huishoudens en bedrijven steeds meer door elkaar heen.

De moderne mens wil zijn tijd beter besteden en binnen een gegeven tijds-eenheid wil men meer activiteiten verrichten. Tijd is kostbaar hetgeen door een hoog uurtarief direct wordt uitgedrukt. Niet alleen de werktijd is kostbaar; ook de vrije tijd. We zijn eraan gewend geraakt om in alle omstandigheden onze tijd efficiënt te benutten. In de moderne haastcultuur is niets doen afkeurenswaardig en bezorgt het druk hebben status. Mensen worden zowel maatschappelijk als financieel afgerekend naar prestatie.

In een modern huishouden zijn de taken tussen beide partners verdeeld. Het vroegere tijdsreservoir van de huisvrouw is verdwenen waardoor zorg- en huishoudelijke taken moeten worden gecombineerd met andere verplichtingen. Vergeleken met de jaren van Frits van Egters, is het tegenwoordig bovendien hoogst uitzonderlijk als iemand zijn pensioen haalt bij de werkgever waar hij als jongeling begon. Carrière-ontwikkeling gaat gepaard met

frequente wisseling van baan. Carrière-ontwikkeling vindt bovendien in dezelfde levensfase plaats als gezinsontwikkeling. In die levensfase is de tijdsdruk dus groot en de levensloop ongewis.

Op maatschappelijk niveau, tot slot, is er een trend naar globalisering ingezet. Dit maakt mondiale synchronisatie en snelle transport- en communicatiesystemen nodig. In het verlengde hiervan is de maatschappij hard op weg naar een 24-uurseconomie. De individuele menselijke tijdbeleving is hieraan ondergeschikt.

SUBJECTIEVE HAAST

Net als de kosmische tijd dreigt ook de subjectieve Eigenzeit ten koste van de sociale klokkentijd te eroderen. Binnen de haastcultuur verloopt de gevoelstijd sneller dan de klokkentijd en de tijdsdruk die dit geeft, ervaart men als stressverhogend. Onregelmatige werktijden en gebrek aan rustmomenten tijdens het werk vergroten het gevoel van tijdnood. Driekwart van de werkende bevolking van Nederland zegt voortdurend onder tijdsdruk te werken en bijna de helft zegt het graag wat kalmer aan te willen doen.

De toenemende druk loopt veelal uit de pas met de subjectieve tijdbeleving. Om die asynchroniteit op te lossen, is kunst en vliegwerk nodig. We proberen bijvoorbeeld tijd te winnen door polychroon tijdgebruik, twee dingen tegelijk doen: telefoneren in auto of trein en vergaderen tijdens het eten. Een andere mogelijkheid is individualisering van de tijd; we overbruggen de discrepantie tussen sociale tijdschalen en individuele tijdschalen met behulp van slimme apparaten. Zulke apparaten zijn bijvoorbeeld de videorecorder, de tweede t.v., de tweede auto en de magnetronoven. Ondanks sociale druk kunnen we hiermee toch vasthouden aan een eigen tijdsindeling.

DE NIEUWE LANGZAAMHEID Een auto gaat niet veel sneller dan een fiets als men de tijd verdisconteert die nodig is om de aanschafprijs, de benzine en de wegenbelasting terug te verdienen. Die denkwijze werpt een radicaal ander licht op tijdbesteding en vormt de basis van de herontdekking van de langzaamheid. De nieuwe langzaamheid biedt kansen om stil te staan bij de waarde van mens, natuur en milieu. Hieronder schetsen we, bij wijze van gedachtenexperiment, een nieuw tijdbeeld, gebaseerd op langzaamheid.

OBJECTIEVE LANGZAAMHEID

Zoals de haastcultuur de klokkentijd heeft opgedrongen, zo zou de nieuwe langzaamheid een eerherstel voor kosmische en biologische tijdschalen inhouden. Niet de exactheid van het moment, gemeten in minuten en seconden, moet onze activiteiten bepalen, maar de juistheid van het moment. Een ontmoeting moet niet afgelopen zijn als de klok dat aangeeft, maar als de betrokkenen het tijd vinden om op te stappen. Dit tijdbeeld houdt ook in dat we biologische en kosmische grenzen en cycli gehoorzamen. Dat betekent bijvoorbeeld, dat mensen alleen nog de groenten-van-het-seizoen eten. Voorbeelden van temporele ordeningen die meer in de pas lopen met natuurlijke tijdschalen zijn nog te vinden in niet-westerse culturen.

SOCIALE LANGZAAMHEID

Zoals in de moderne haastcultuur alle aandacht uitgaat naar kwantiteit, zo letten we bij de nieuwe langzaamheid primair op kwaliteit. In plaats van een verdichting van de tijd, streven we naar een verruiming van de tijd. Producten en productieprocessen zijn niet gericht op een hoge omzetsnelheid, maar zijn ontworpen op kwaliteit en een lange levensduur. Dat biedt nieuwe kansen voor extra vormgeving, zorgvuldige materiaalkeus en aanvullende dienstverlening.

Een terugkeer naar een meer relationele tijdschaal impliceert ook een afnemende precisie van de tijdmeting. Dat kan alleen door de maatschappelijke complexiteit te reduceren, bijvoorbeeld door sociale netwerken over kleinere afstanden te organiseren. Maatschappelijke tijdroosters worden minder strak omdat tijd minder in economische termen is gedefinieerd en meer in subjectieve en kosmische termen.

Waar in de haastcultuur technologie wordt ingezet om flexibilisering en individualisering van de tijdbesteding mogelijk te maken, zo zou de nieuwe langzaamheid een omgekeerde trend kunnen inzetten: een resocialisering van de technologie. Dit biedt nieuwe kansen voor buurtkantoren, openbaar vervoer, collectieve voorzieningen voor de was en collectieve systemen voor voedselproductie.

Wat betreft de vrijetijdsbesteding is een omslag van kapitaalintensieve naar tijdintensieve vormen mogelijk. In plaats van één week, hebben we minstens twee of drie weken vakantie. En in die langere periode hoeven we niet per se naar Kreta of Florida. Ook in eigen land kunnen we dan voldoende ontspanning behalen.

SUBJECTIEVE LANGZAAMHEID

De nieuwe langzaamheid hecht minder belang aan materiële zaken. Hierdoor is er minder geld nodig, hoeven we dus minder lang te werken en blijft er meer tijd over. De economische waarde van tijd is daardoor lager geworden, zodat we onze subjectieve tijdbeleving makkelijker kunnen afstemmen op sociale tijdschalen.

Vanwege de lage economische waarde van tijd is het niet bezwaarlijk om lang bezig te zijn met primaire behoeften zoals verplaatsen, voedselbereiden en functioneren in sociale netwerken. Deze gedachte leeft sterk bij tijdpieters en downshiften. Zij ruilen geld in voor tijd, zonder die tijd onmiddellijk op te vullen met andere verplichte activiteiten. Zij reserveren tijd voor rust, kwaliteit en concentratie.

	De moderne haastcultuur	De nieuwe langzaamheid
Objectieve tijd	<ul style="list-style-type: none"> - Temporele precisie waarbij kosmische en biologische ritmes worden ontkend 	<ul style="list-style-type: none"> - Eerherstel voor kosmische en biologische ritmes
Sociale tijd	<ul style="list-style-type: none"> - Verdichting van de tijd - Mondiale synchroniciteit - Tijd is geld - Hoge economische tijdwaardering - Toenemende werkdruk - Flexibele tijdsindeling dankzij individuele technologie - Kapitaalintensieve besteding van schaarse vrije tijd 	<ul style="list-style-type: none"> - Verruiming van de tijd - Ruimere tijdroosters - Tijd is kwaliteit - Lage economische tijdwaardering - Arbeidsdeling en lagere werkdruk - Collectivering van de technologie en kansen voor dienstverlening - Kapitaalextensieve besteding van ruime vrije tijd
Subjectieve tijd	<ul style="list-style-type: none"> - Ervaring van versnelling - Polychroon tijdgebruik - Druk hebben geeft status 	<ul style="list-style-type: none"> - Rust en beleving van de tijd - Alles op z'n tijd - Kwaliteit, aandacht en concentratie staan centraal

UITNODIGING AAN DE LEZER De overheid streeft naar een duurzame inrichting van de samenleving. De vraag is nu of dat beleid een bepaald tijdbeeld rechtvaardigt of zelfs nodig maakt. Is er een relatie tussen tijdbesteding en duurzaamheid? Hoe ziet die relatie er uit en kan de overheid op grond daarvan de tijdbesteding sturen?

TIJD EN DUURZAAMHEID

Oppervlakkig gezien lijkt de moderne haastcultuur tot onduurzaamheid te leiden, terwijl de nieuwe langzaamheid de meeste aanknopingspunten biedt voor duurzaamheid.

Het plaatje is echter genuanceerder. Wanneer downshiften hun extra vrije tijd immers besteden aan milieubelastende vormen van recreatie, levert dat geen bijdrage aan duurzaamheid. Andersom moet het mogelijk zijn om duurzame technologieën te ontwikkelen die polychrone tijdbesteding bevorderen, hetgeen aansluit bij de moderne haastcultuur. Ook boodschappen-diensten, huishoudelijke hulp en restaurantbezoek, passend binnen de haastcultuur, staan duurzaamheid geenszins in de weg.

EEN BEGIN VAN EEN DISCUSSIE

Als we weten hoe de relatie tussen tijd en duurzaamheid precies ligt, is het van belang om te weten of de overheid gerechtigd is om de tijdbesteding van mensen te beïnvloeden. Tot op welke hoogte mag de overheid zich in onze samenleving bemoeien met de tijdbesteding van burgers en bedrijven? En welke middelen zou de overheid daarvoor kunnen inzetten? Is het bijvoorbeeld mogelijk om tijdintensieve producten financieel te bevoordelen ten opzichte van kapitaalintensieve producten? Welke rol kunnen maatschappelijke organisaties spelen in het vestigen van een duurzaam tijdbeeld?

Met deze brochure geven we geen pasklare antwoorden. De bedoeling is veel-er om vragen op te werpen over de mogelijke relaties tussen tijd en duurzaamheid, de gedachten te prikkelen en om creativiteit te genereren. Vandaar dat we deze brochure besluiten met een uitnodiging aan de lezer. Een uitnodiging om met ons mee te denken. Een begin van een discussie en wellicht van een beleidsthema.

REACTIES GEVRAAGD

Wilt u reageren op deze brochure of heeft u ideeën over hoe de discussie over dit onderwerp gevoerd kan worden? Heeft u standpunten of argumenten die u in de discussie een rol wilt laten spelen? Uw reactie is van harte welkom. U kunt schrijven, bellen, faxen of e-mailen met:

Ministerie van VROM

Bureau Persoonlijke Voorlichting, IPC 120

Post Postbus 20951
2500 EZ DEN HAAG

Telefoon 070 - 339 50 50

Fax 070 - 339 12 26

E-mail BPVinternet@DVEB.CS.minvrom.nl

De tekst van deze brochure is gebaseerd op het eindrapport van het onderzoek 'Tijd in relatie tot duurzaam consumeren' (Maastricht/Tilburg, 1997). Dit onderzoek is in opdracht van het ministerie van VROM uitgevoerd door:

- Universiteit Maastricht, Faculteit der Cultuurwetenschappen,
Vakgroep Wijsbegeerte,
- Katholieke Universiteit Brabant, Faculteit Sociale Wetenschappen,
Vakgroep Vrijtijds wetenschappen en
- Drs. P.F. Peters, zelfstandig onderzoeker te Maastricht.

PUBLICATIE VAN:
Ministerie van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
Centrale Directie Voorlichting en Externe Betrekkingen
Rijnstraat 8
2515 XP Den Haag

vrom 97703/h/12-97
22605/210

